

Pr. Prof. Dr. Viorel SAVA

„ÎN BISERICA SLAVEI TALE”

Studii de teologie și spiritualitate liturgică (IV)

Carte tipărită cu binecuvântarea
Înaltpreasfințitului

Mitropolitul Moldovei și Bucovinei

DOXOLOGIA
Iași, 2021

Cuprins

Prefață	7
Mărturisirea credinței și importanța ei în Liturghia ortodoxă, cu privire specială asupra Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur	9
Relația dintre învățătura de credință și rugăciune reflectată în rânduiala Sfintelor Taine	22
Sensuri ale noțiunii de lumină în spiritualitatea liturgică ortodoxă	42
Taina Nunții – aspecte liturgice, duhovnicești și pastoral-misionare	58
Opera Părintelui Profesor Dr. Ene Braniște în contextul cercetării liturgice contemporane	72
Participarea la Sfânta Liturghie – necesitate personală și manifestare eclesială – în reflecția teologică a Părintelui Profesor Ene Braniște	90
<i>Evhologhionul</i> lui Serapion de Thmuis – locul și importanța lui în istoria și evoluția Liturghiei și a <i>Liturghierului</i>	106
Aspecte teologico-liturgice în prefețele unor cărți de cult tipărite de Mitropolitul Veniamin Costachi	123
Liturghierul de la Iași (1818) – prezentare și evaluare în lumina ultimei ediții a <i>Liturghierului</i> românesc	146
Parohia – factor și model de unitate într-o lume divizată	164
Inovațiile în cult – singularizare liturgică	180
Aspecte pastorale în opera Preotului Profesor Dr. Vasile Mitrofanovici	193
Slujirea învățătoarească a preotului în viziunea a doi mari ierarhi români: Sfântul Andrei Șaguna, Mitropolitul Transilvaniei și Melchisedec Ștefănescu, Episcopul Romanului	202
Liturghia Sfinților Apostoli din ritul chaldeean – prezentare și evaluare	219
Dipticele din cadrul Liturghiei egiptene, atribuită Sfântului Marcu – prezentare și evaluare în raport cu anafora Sfântului Ioan Gură de Aur din ritul bizantin	236
Sfânta Taină a Mărturisirii în Biserica Siriană Iacobită	249
Cântarea și arta bisericească în tradiția bizantină. Locul și semnificațiile lor în cadrul cultului divin	236

Prefață

Proiectul seriei de volume intitulate „În Biserica Slavei Tale”. *Studii de teologie și spiritualitate liturgică* a ajuns la cel de-al patrulea volum, după ce primele trei volume au fost publicate în două ediții: volumul I, ediția întâi, Editura Erola, Iași, 2003, 281 p., ediția a doua, Editura Doxologia, Iași, 2012, 205 p.; volumul II, ediția întâi, Editura Golia, Iași, 2004, 199 p., ediția a doua, Editura Doxologia, Iași, 2012, 137 p.; volumul III, ediția întâi, Editura Performantica, Iași, 2006, 197 p., ediția a doua, Editura Doxologia, Iași, 2012, 142 p. La baza acestui proiect stă dorința de a răspunde unei duble necesități resimțite profund în teologia liturgică academică românească și în finalitatea practică a acesteia.

Căutând să răspundem primei necesități, trebuie să punctăm faptul că în spațiul publicistic românesc din ultimele decenii literatura liturgică s-a îmbogățit considerabil, autori de marcă așezându-și numele pe cărți, studii și articole de înaltă calitate științifică, devenite surse de referință și de informație pentru cercetătorii mai tineri. Cu toate acestea, o mulțime de teme de mare importanță și de interes larg așteaptă să fie cercetate și concretizate în lucrări care să umple golul care persistă în aria literaturii liturgice. Cât privește cea de-a doua necesitate, respectiv, finalitatea practică a cercetării științifice din domeniul liturgic, precizăm, dacă mai este cazul, că Teologia Liturgică, privită ca știință teologică, se încadrează în zona practică a teologiei ortodoxe, de unde înțelegem că însăși poziționarea ei în rândul științelor teologice impune o finalitate practică a oricărui demers științific. Din acest motiv, ne-am străduit, pe cât ne-a stat în putere, să răspundem și acestei necesități, căutând ca fiecare studiu din volumele precedente și din cel pe care acum îl așezăm în lumina tiparului să fie de folos proștilor din parohii și credincioșilor pe care îi păstoresc.

Cele șaptesprezece studii care formează corpul volumului al IV-lea tratează teme diferite de istorie și interpretare liturgică, având finalitate practică și pastorală. Ele au fost elaborate în timp din motive concrete, de cele mai multe ori în contextul anilor omagiali și ai celebrărilor anuale în Patriarhia Română. Într-o primă variantă aceste studii au apărut în diferite publicații, indicate în prima notă a fiecăruia. În volumul de față, ele sunt

prezentate într-o formă revizuită și, după caz, îmbunătățită. Acolo unde a fost cazul, s-a adăugat bibliografia corespunzătoare temei. Cel mai important, însă, este faptul că aceste studii, al căror conținut se adresează și specialistului în domeniu și cititorului obișnuit, sunt adunate la un loc, ușurându-i celui interesat căutările și lectura.

Nădăjduind că prin conținutul acestui volum am răspuns necesităților resimțite în zona cercetării liturgice și în spațiul lucrării liturgico-pastorală împlinite de preoții noștri slujitori, încredințăm acest rod al ostanelilor noastre specialiștilor în domeniul teologiei liturgice preoților din parohii și monahilor din mănăstiri, tinerilor teologi și credincioșilor evlavioși, dorind tuturor celor care, cu răbdare, vor poposi asupra paginilor lui, să-și înnobleze cugetul, prin cunoaștere sporită, și inima, prin trăire mai adâncă a cultului divin ortodox.

Autorul

Mărturisirea credinței și importanța ei în Liturgia ortodoxă, cu privire specială asupra Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur*

I. Sfânta Liturghie în primele veacuri creștine – considerații generale

Istoria Sfintei Liturghii începe încă din primele zile ale creștinismului. Chiar dacă pentru acea perioadă informațiile sunt foarte sărace, avem totuși mențiuni clare din care reiese faptul că primele comunități creștine celebrau euharistia în ziua Domnului. Duminica a fost pentru primii creștini *o zi eveniment*, iar ceea ce-i conferă duminicii acest statut special este conținutul ei: „învierea (lui Hristos) și prezența Lui în evenimentul euharistic”¹. În sensul acesta se exprima una dintre cele mai vechi scrieri care stau la baza studierii Sfintei Liturghii la sfârșitul veacului apostolic și începutul celui următor, *Învățătura celor doisprezece Apostoli*, unde citim următoarele: „Adunându-vă în fiecare Duminică a Domnului, frângeți pâine și mulțumiți, după ce mai întâi v-ați mărturisit păcatele, pentru ca jertfa voastră să fie curată”².

Întreaga viață creștină se raporta la această zi eveniment. Sfântul Ignatie al Antiohiei spune că „noi trăim în acord cu ziua Domnului”³, adică în acord cu conținutul acestei zile. După acest model întregul ciclu liturgic de peste an va fi organizat prin raportarea la evenimentele cele mai importante din iconomia mântuirii și nu la simple date calendaristice. În spațiul liturgic trăim totdeauna înainte de Paști și după Paști, înainte de Rusalii și după Rusalii, adică înainte și după evenimentele mântuitoare,

* Publicat original în: *Sfântul Ioan Gură de Aur († 407), mare dascăl al lumii și ierarh*, Editura Trinitas, Iași, 2007, pp. 9-21.

¹ Papa Benedict al XVI-lea, *A New Song for the Lord. Faith in Christ and Liturgy Today*, The Crossroad Publishing Company, New York, 1996, p. 74.

² *Învățătura celor doisprezece Apostoli*, XIV, 1, la Pr. Petre Vintilescu, *Istoria Liturghiei în primele trei veacuri*, Editura Nemira, București, 2001, p. 40.

³ *Epistola către Magnezieni*, 9, 1, 2, apud Papa Benedict al XVI-lea, *op. cit.*, p. 75.

iar în cadrul fiecărei săptămâni liturgice trăim înainte și după învierea lui Hristos, înainte și după prezența Lui în evenimentul euharistic.

După Faptele Apostolilor (2, 42), cele „ca la trei mii de suflete” constituite în prima comunitate creștină „stăruiau în învățătura apostolilor și în împărtășire, în frângerea pâinii și în rugăciune”. Înțelegem de aici că a trăi în acord cu ziua Domnului, după expresia Sfântului Ignatie raportată la textul din Faptele Apostolilor, înseamnă a trăi în spiritul învățăturii apostolilor, în împărtășire, în frângerea pâinii și în rugăciuni.

Textul din Fapte, pe lângă a ne arăta care a fost modul propriu și firesc de manifestare în lume a Bisericii încă din primele zile ale existenței ei, ne oferă temeiul fundamental pentru tema pe care ne-am propus să o dezvoltăm, anume relația dintre mărturisirea credinței și viața liturgică manifestată plener în Sfânta Liturghie. Potrivit textului menționat mai sus, prima comunitate creștină, și după modelul aceleia toate comunitățile creștine, stăruiau în învățătura apostolilor și în frângerea pâinii. Această precizare este esențială. Ea vrea să ne sugereze faptul că învățătura de credință se propovăduiește, este apărută și confirmată de Sfânta Liturghie, iar aceasta din urmă este expresia celei dintâi. Referindu-se la textul din Faptele Apostolilor, 2, 41, Părintele Petre Vintilescu precizează: „Precum rezultă de aici, primii creștini «erau așteptând întru învățătura Apostolilor, întru împărtășirea și întru frângerea pâinii și întru rugăciuni». Primul element din programul acestor adunări creștine era, prin urmare, cu caracter didactic – «învățătura Apostolilor», deci, pregătitor, iar partea a doua o forma serviciul euharistic: «frângerea pâinii»”⁴.

Încă din vremea apostolică omilia, înțeleasă ca act de proclamare și propovăduire a credinței, a fost încorporată Sfintei Liturghii ca moment important în desfășurarea ei. Acest fapt este menționat în *Apologia I* a Sfântului Iustin Martirul. El spune: „În așa-zisa zi a soarelui (duminica *n.n.*), se face adunarea tuturor celor ce trăiesc la orașe sau la sate și se citesc Memoriile apostolilor sau scrierile profeților, câtă vreme îngăduie timpul. Apoi, după ce cititorul încetează, întâistătorul ține un cuvânt prin care sfătuește și îndeamnă la imitarea acestor frumoase învățături”⁵. Menționăm faptul că în capitolele LXV-LXVII ale primei *Apologii*⁶, Sfântul Iustin ne

⁴ Pr. Petre Vintilescu, *Istoria Liturghiei...*, p. 35.

⁵ Sfântul Iustin Martirul și Filozoful, *Apologia întâia în favoarea creștinilor*, LXVII, col. PSB, 2, introducere, traducere, note și indice de Pr. Prof. T. Bodogae, Pr. Prof. Olimp Căciulă, Pr. Prof. D. Călugăr, EIBMBOR, București, 1980, p. 71.

⁶ *Ibidem*, pp. 70-71.

prezintă cea mai completă și sistematică descriere a Sfintei Liturghii, așa cum era oficiată ea la acea dată (anul 150).

La Sfântul Irineu găsim formulată în termeni clari relația dintre doctrină și Liturghie. El spune: „Concepția noastră este în acord cu învățătura despre Euharistie și Euharistia confirmă iarăși concepția noastră”⁷. Acest principiu va deveni regulă pentru tradiția răsăriteană și va governa întregul proces de evoluție a cultului divin și, în special, a Sfintei Liturghii. Iată cum comentează un teolog contemporan afirmația Sfântului Irineu: „«Evloghia» euharistică este o «evloghie» corectă numai în măsura în care în ea se exprimă corect credința Bisericii. O «euharistie» eretică nu «euharistizează darurile». Această înțelegere o vom vedea confirmată în continuare pentru întreaga epocă primară. Până la fixarea lor scriptică definitivă, rugăciunile euharistice vor purta amprenta disputelor dogmatice. Rugăciunea euharistică cu «Amin»-ul rostit de popor era Crezul propriu-zis. Acest lucru va deveni limpede în rugăciunile euharistice din perioada următoare. Un crez se putea foarte ușor transforma într-o rugăciune euharistică. Trebuia aleasă doar forma de adresare către Dumnezeu Tatăl și, potrivit înțelegerii ulterioare, mai trebuiau adăugate cuvintele de instituire și epicleza. Mai mult nu era necesar pentru a transforma o mărturisire de credință într-o rugăciune euharistică”⁸.

II. Crezul în Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur

După cum am văzut, tradiția primelor secole creștine afirmă nedespărțirea dogmei de Liturghie. Și dogma și rugăciunea sunt lucrări inspirate de Duhul Sfânt, de aceea tradiția răsăriteană a numit slujba în cadrul căreia se sfințesc darurile de pâine și vin, devenind Trupul și Sângele lui Hristos Cel răstignit și înviat, *Dumnezeiasca Liturghie*⁹, arătând prin aceasta că și dogma și rugăciunea care exprimă dogma sunt lucrurile lui Dumnezeu. Legătura dintre doctrină și rugăciunea Bisericii este exprimată cel mai profund în cadrul anaforei liturgice. Atât cea a Sfântului Vasile cel Mare, cât și cea a Sfântului Ioan Gură de Aur sunt adevărate mărturisiri de credință exprimate sub formă euhologică.

⁷ Sfântul Irineu, *Adversus haereses*, IV, 18, apud Karl Christian Felmy, *De la Cina de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe. Un comentariu istoric*, traducere de Pr. Prof. Ioan I. Ică, Editura Deisis, Sibiu, 2004, p. 38.

⁸ Karl Christian Felmy, *op. cit.*, p. 39.

⁹ Joseph Cardinal Ratzinger, *The Spirit of the Liturgy*, translated by John Saward, Ignatius Press, San Francisco, 2000, p. 165.

În secolul V, secolul apariției noilor familii de rituri liturgice după Sinodul IV ecumenic de la Calcedon (451), în structura Sfintei Liturghii apare un element nou ca parte integrantă a rânduiei ei, anume Simbolul de credință niceo-constantinopolitan. Introducerea Crezului în Liturghie a fost determinată de două cauze: una istorică și alta practică.

Cauza istorică se referă la apariția Bisericilor Necalcedoniene sau Vechi Orientale. Cercetările mai vechi și mai noi afirmă faptul că introducerea Crezului în Sfânta Liturghie s-a făcut, mai întâi, la Antiohia, în timpul patriarhului monofizit Petru Fullo și, ceva mai târziu, la Constantinopol, în timpul patriarhului Timotei (511-518), și el monofizit. Introducând în Sfânta Liturghie Crezul niceo-constantinopolitan, ei își manifestau, cumva, dezaprobarea față de formula de credință de la Calcedon, pe de o parte, și afirmau ortodoxia credinței primelor două sinoade ecumenice, pe de altă parte¹⁰. Deși aceste date cu privire la introducerea Crezului în Liturghie sunt larg acceptate, totuși procesul încorporării Crezului în rânduiala Liturghie este încă marcat de incertitudini. Și Părintele Profesor Ene Braniște, profesor la Institutul de Grad Universitar din București († 1983), și Robert Taft, profesor la Institutul Pontifical Oriental de la Roma, sunt de acord că introducerea Crezului în Liturghie s-a făcut mai întâi la Antiohia, în timpul patriarhului Petru Fullo (indicând ani diferiți), ambii citând aceeași sursă, anume *Istoria Bisericească* a lui Teodor Lectorul, care datează aproximativ din anul 528. Textul menționează practica rostirii Crezului „la fiecare sinaxă”¹¹, însă acest text a fost considerat o interpolare mai târzie¹².

Cât privește patriarhatul lui Timotei, același istoric spune că patriarhul „a poruncit ca Simbolul de credință al celor 318 părinți să fie recitat la fiecare sinaxă... Inițial el era recitat doar o singură dată pe an, în Vinerea Sfântă, în timpul catehezei rostită de către episcop”¹³. Însă, indiferent de nuanțe și opinii, Crezul a fost introdus în Liturghie de către doi patriarhi necalcedonieni din dorința de a-și exprima solidaritatea în credință cu părinții primelor două Sinoade ecumenice, iar această solidaritate și unitate

¹⁰ Karl Christian Felmy, *op. cit.*, p. 160. Vezi și: Pr. Prof. Dr. Ene Braniște, *Liturgica specială*, ediția a IV-a, Editura Lumea Credinței, București, 2005, p. 220; Robert F. Taft, S.J., *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom*, vol. II, *The Great Entrance. A History of the Transfer of Gifts and other Pre-anaphoral Rites*, fourth edition, col. Orientalia Christiana Analecta, 200, Pontificio Instituto Orientale, Roma, 2004, p. 397.

¹¹ Theodore the Lector, *Historia Ecclesiastica*, II, 48, PG 86, 209, *apud* Robert Taft, S.J., *op. cit.*, p. 398.

¹² B. Capelle, „L'introduction du symbole à la messe”, în *Travaux liturgique*, III, Louvain, 1967, pp. 61-63.

¹³ Theodore the Lector, *op. cit.*, II, 32, PG 86, 201, *apud* Robert Taft, S.J., *op. cit.*, pp. 398-399.

de credință au exprimat-o prin introducerea Crezului în Liturghie, adică în cadrul slujbei care, după principiul enunțat de Sfântul Irineu, confirmă dogma și o afirmă fiind în deplin acord cu ea. Iar în momentul în care scaunul de Constantinopol a fost ocupat din nou de calcedonieni, practica rostirii Crezului în timpul Liturghiei era deja adânc înrădăcinată în conștiința liturgică a poporului și eliminarea ei ar fi adus alte tulburări în Biserica, așa încât ea a fost păstrată în continuare¹⁴.

Discuții controversate au existat și cu privire la momentul din timpul slujbei Sfintei Liturghii în care se rostea Crezul. Au existat și păreri potrivit cărora Crezul, pentru o perioadă de timp, mai precis între anii 536 și 662, se rostea înainte de *Tatăl nostru*¹⁵, însă cei mai mulți cercetători sunt de acord că, de la introducerea sa în Sfânta Liturghie și până în prezent, Crezul și-a păstrat locul în care se rostește și acum.

A doua cauză care a determinat introducerea Crezului în Sfânta Liturghie este de ordin practic. Această motivație este subliniată de teologul K.C. Felmy, citat și mai sus. El spune: „Simbolul de credință confirmă Liturghia ortodoxă ca expresie vie a dogmei. Cultul divin ortodox este o unitate a învățaturii, rugăciunii și trăirii. Totodată credincioșii primesc prin mărturisirea de credință un înlocuitor pentru rugăciunea euharistică pierdută pentru ei prin rostirea în taină. Anterior, însă, ei auzeau rezumatul credinței creștine în însăși rugăciunea euharistică”¹⁶. Deci, pentru ca participanții la Sfânta Liturghie să nu fie privați de auzirea credinței, ale cărei adevăruri erau transmise și împropățate mereu ascultând anaforaua liturgică rostită cu voce tare de către celebrant, atunci când această rugăciune a început să fie rostită în taină, credincioșii au auzit și am învățat adevărurile de credință prin rostirea Crezului.

III. Scopul rostirii Crezului în cadrul adunării euharistice

Cu privire la scopul rostirii Crezului în cadrul Sfintei Liturghii, pe lângă cel inițial urmărit de patriarhii Petru și Timotei, s-au emis mai multe ipoteze. După Sfântul Maxim, rostirea Crezului este expresia mulțumirii adusă lui Dumnezeu pentru întreaga operă mântuitoare¹⁷. După alte izvoare, este o proclamare a credinței spre inițierea celor ignoranți¹⁸.

¹⁴ G. Dix, *The Shape of the Liturgy*, London, 1945, p. 486; J.N.D. Kelly, *Early Christian Creeds*, London, 1972, p. 350.

¹⁵ Robert Taft, S.J., *op. cit.*, pp. 402-403.

¹⁶ Karl Christian Felmy, *op. cit.*, p. 161.

¹⁷ *Mystagogy*, 18, 23, 24, PG 91, 696, 700, 704, 707, *apud* Robert Taft, S.J., *op. cit.*, p. 404.

¹⁸ *Protheoria* 26, PG 150, 421, *apud* Robert Taft, S.J., *op. cit.*, p. 404.

Sfântul Nicolae Cabasila spune că prin rostirea Crezului facem o mărturisire a ceea ce am învățat să credem despre Dumnezeu¹⁹, iar Sfântul Simeon al Tesalonicului spune că prin aceasta exprimăm unitatea noastră cu îngerii, așa cum prin sărutarea păcii ne exprimăm unitatea și comuniunea cu semenii²⁰.

Cercetătorii mai noi sunt de părere că adevăratul motiv este unul mult mai pragmatic. Inițial Crezul era rostit de candidații la botez ca dovadă a însușirii adevărilor drepte credințe. Odată cu apariția ereziilor nu a mai fost un „test de credință” doar pentru candidații la botez, ci și pentru membrii Bisericii care, prin rostirea Crezului, „afirmau solemn că ei cred ceea ce Biserica a crezut totdeauna” și că credința lor nu este o „invenție privată”²¹.

În *Missa* catolică, Crezul este recitat imediat după lecturile biblice și rostirea omiliei²², în cadrul Liturghie cuvântului, evidențiindu-se astfel scopul preponderent didactic. În Liturghia bizantină, așezarea Crezului înaintea anaforalei liturgice exprimă, încă o dată, principiul enunțat de Sfântul Irineu, potrivit căruia dogma este în acord cu Euharistia, iar Euharistia confirmă dogma. Rostirea Crezului arată că rugăciunea anaforalei care urmează este în acord cu dreapta credință, expresie a drepte credințe și confirmare a drepte credințe. Totodată exprimă faptul că cei care-l recită și slujitorii care rostesc anaforaua și sfințesc Darurile se află în comuniune de credință cu Părinții Bisericii. Această comuniune este exprimată în rugăciunea rostită în taină de către preot după sfințirea Darurilor²³ și de pomenirea ierarhului locului în cadrul dipticelor, cel ce este propovăduitorul, apărătorul și garantul mărturisirii drepte credințe în eparhia sa. Că mărturisirea Crezului afirmă dreapta credință a celor care îl rostesc este susținută și de faptul că, mai întâi, se retrag cei chemați din biserică, se asigură ușile ca să nu pătrundă păgânii, necredincioșii sau chiar unii dintre penitenți care sunt oprți de la comuniunea euharistică și după aceea se rostește Crezul.

¹⁹ Sfântul Nicolae Cabasila, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii*, 26, traducere, studiu introductiv și note de Pr. Prof. Dr. Ene Braniște, Editura Arhiepiscopiei Bucureștilor, 1989, p. 66.

²⁰ Robert Taft, S.J., *op. cit.*, nota 146, p. 404.

²¹ G. Dix, *op. cit.*, pp. 485-486.

²² *Liturghierul roman*, Arhiepiscopia Romano-Catolică de București, 1993, p. 391.

²³ „Încă aducem Ție această slujbă duhovnicească pentru cei adormiți întru credință: strămoși, părinți, patriarhi, prooroci, apostoli, propovăduitori, evangheliști, mucenici, mărturisitori, pustnici și pentru tot sufletul cel drept, care s-a săvârșit întru credință” – *Liturghier*, EIBMO, București, 2012, pp. 177-178.

Rostirea Crezului este prevăzută și în cadrul unor Sfinte Taine, mai precis în cadrul Tainelor care sunt absolut necesare pentru mântuire. Astfel, *Molitfelnicul*²⁴ prevede ca, înainte de primirea Botezului, candidatul, sau nașii în locul lui, să rostească Crezul ca o dovadă a buneii cunoașteri a învățăturii pe care urmează să o îmbrățișeze cel ce se botează și după care își va modela toată viața.

Mărturisirea credinței este obligatorie și în cazul împărtășirii cu Trupul și Sângele Mântuitorului Iisus Hristos. Cu alte cuvinte, rostirea Crezului înaintea anforalei liturgice este și o pregătire pentru primirea Sfintei Împărtășanii. Părintele Petre Vintilescu spune că „fără comuniunea dragostei și a credinței, ei (credincioșii *n.n.*)... nu pot intra în unitatea mistică a Trupului lui Hristos, prin împărtășire”²⁵. Chiar înainte de primirea Sfintei Împărtășanii *Liturghierul* prevede ca, atât preoții, cât și credincioșii, să rostească trei rugăciuni. În cea dintâi, „Cred Doamne și mărturisesc...”, sunt reluate și mărturisite două adevăruri fundamentale ale doctrinei hristologice: întruparea și, scopul acesteia, mântuirea oamenilor. „Cred... spune rugăciunea, că ai venit în lume (Te-ai întrupat *n.n.*)... să mântuiești pe cei păcătoși”. Cel ce nu mărturisește întruparea lui Hristos, acela are duhul lui antihrist, spune Sfântul Apostol Ioan: „În aceasta să cunoașteți duhul lui Dumnezeu: orice duh care mărturisește că Iisus Hristos a venit în trup, este de la Dumnezeu. Și orice duh, care nu mărturisește pe Iisus Hristos, nu este de la Dumnezeu, ci este duhul lui antihrist, despre care ați auzit că vine și este chiar în lume” (I Ioan 4, 2-3). Mai mult decât atât, chiar în cazul împărtășirii grabnice, când sunt omise anumite etape ale pregătirii pentru primirea Sfintei Împărtășanii, rânduiala prevede ca cel aflat în această situație specială să rostească Crezul²⁶. Din Viața Sfintei Maria Egipteanca²⁷ aflăm că monahii retrași în singurătate pentru perioade îndelungate de timp, sau în Postul Mare, cum se obișnuia în Mănăstirile din jurul Ierusalimului²⁸, atunci când se împărtășeau solemnizau acest

²⁴ *Molitfelnic*, EIBMO, București, 2002, pp. 34-36. Un studiu amplu despre Botez și despre rânduiala catehumenatului în tradițiile creștine actuale, vezi: Pr. Asist. Liviu Streza (în prezent I.P.S. Laurențiu, Mitropolitul Ardealului), „Tainele de inițiere creștină în riturile liturgice actuale”, în *Ortodoxia*, XXXVII (1985), nr. 1 și 2 – teză de doctorat. Prima parte a acestui studiu a fost publicată sub titlul: *Tainele de inițiere creștină în Bisericile Răsăritene*, Editura Trinitas, Iași, 2002, 189p.

²⁵ Pr. Prof. Dr. Petre Vintilescu, *Liturghierul explicat*, ediția a doua, EIBMBOR, București, 1998, p. 225.

²⁶ *Molitfelnic*, p. 169.

²⁷ *Viețile Sfinților pe luna aprilie*, ediție îngrijită de Arhimandrit Ioanichie Bălan, Editura Episcopiei Romanului și Hușilor, 1995, p. 21.

²⁸ Prof. Nikolai D. Uspensky, „Liturghia Darurilor mai înainte sfințite (studiu istorico-liturgic)”, în lb. rusă, în *Bogoslovskie Trudî*, 15 (1976), p. 149.

moment prin rostirea unor rugăciuni, între care și Crezul. Aceasta înseamnă că chiar în situațiile speciale cel ce se împărtășește trebuie să dovedească faptul că se află în comuniune de credință cu Biserica și că mărturisirea lui de credință este conformă cu Euharistia.

Când un credincios se spovedește, rânduiala din *Molitfelnic*²⁹ prevede obligativitatea preotului de a-l cerceta în privința cunoașterii și mărturisirii dreptei credințe și îi cere să rostească Crezul. În rugăciunile Bisericii, păcatul este înțeles ca îndepărtare de poruncile lui Dumnezeu. Într-o rugăciune alcătuită de Sfântul Simeon Noul Teolog, pe care o citim înainte de primirea Sfintei Împărtășanii, mărturisim că ne apropiem de Sfintele Taine „ca să nu ne răpească cu vicleșug înșelătorul, aflându-ne depărtați de harul lui Dumnezeu, și, înșelându-ne, să ne depărteze și de îndumnezeitoarele Lui cuvinte”³⁰. Refacerea spirituală a celui căzut în păcat nu se realizează doar prin pocăință curată, care este calea sfinților („Ceata sfinților a aflat izvorul vieții și ușa raiului; să aflu și eu calea prin pocăință...” – cântăm în Slujba înmormântării), sau doar prin dezlegarea dată de preot, ci și prin raportarea vieții și conștiinței celui ce se mărturisește la dreapta credință de care s-a îndepărtat prin păcat, prin raportarea și acordarea vieții lui cu principiile dreptei credințe sau, după cuvântul Sfântului Ignatie, prin punerea vieții lui „în acord cu ziua Domnului”.

În cele din urmă, deși vom reveni asupra acestui aspect, menționăm aici faptul că, în ajunul hirotoniei, în cadrul privegherii, candidatul la episcopat este cercetat în amănunțime asupra credinței pe care o mărturisește, pe care o va propovădui poporului și, cu prețul vieții sale, de va fi nevoie, o va apăra.

IV. Pomenirea ierarhului la Sfânta Liturghie și înțelesurile ei

În cadrul Sfintei Liturghii, ierarhul locului este pomenit în mai multe rânduri: la Proskomidie – unde scoatem o miridă specială din cea de-a patra prescură, la ectenia mare, la ectenia întreită sau a cererilor stărui-toare, la Vohodul Mare și în cadrul anaforalei, după sfințirea Darurilor, la diptice sau la rugăciunile de mijlocire generală pentru cei vii și pentru cei adormiți.

Pomenirea ierarhului la Sfânta Liturghie are, ca și la alte slujbe, semnificații multiple, noi însă ne vom opri asupra dipticelor din perspectiva temei pe care o prezentăm, fără a intra în zona canonică a acestei probleme

²⁹ *Molitfelnic*, pp. 66-67.

³⁰ *Liturghier*, pp. 360-361.

încă destul de spinoasă³¹. Între cele două anaforale bizantine, a Sfântului Ioan Gură de Aur și a Sfântului Vasile cel Mare, există anumite deosebiri de formulare, însă, ca idee și poziționare în interiorul anaforalei, dipticele sunt identice în ambele anaforale. Menționăm faptul că locul așezării dipticelor în cadrul anaforalei a contribuit substanțial la conturarea identității în riturile liturgice. „Un element principal, spune Părintele Profesor Ene Braniște, care a introdus de la început o variație în textul și în structura feluritelor anaforale, a fost modul diferit cum au fost așezate dipticele sau rugăciunile de mijlocire generală pentru vii și morți; în unele anaforale, acestea au fost plasate înainte de sfințirea Darurilor (anaforale de tip alexandrin), în altele au fost așezate după sfințirea Darurilor (anaforale de tip antiohian), iar în altele, rugăciunile acestea se află risipite pe tot cuprinsul anaforalei (anaforalele riturilor apusene)³².

Cât privește cele două anaforale bizantine, dipticele sunt plasate în ultima parte, în încheierea lor, fără ca să-și schimbe vreodată această poziționare. Cercetătorii au lansat păreri doar în ceea ce privește ordinea pomenirii celor vii și a celor adormiți. Unii sunt de părere că ordinea a fost totdeauna cea existentă și astăzi, adică au fost pomeniți totdeauna întâi cei adormiți și apoi cei vii, în timp ce alți cercetători opinează că, inițial, erau pomeniți cei vii și apoi cei adormiți³³. În prezent sunt pomeniți cei adormiți: „strămoși, părinți, patriarhi, proroci, apostoli, propovăduitori, evangheliști, mucenici, mărturisitori, pustnici...” și în mod deosebit Maica Domnului, urmată de alte categorii de sfinți și, în final, la modul general, sunt pomeniți „toți cei adormiți întru nădejdea învierii și a vieții celei de veci...”³⁴, adică toți aceia care au trăit în acord cu ziua Domnului.

În continuare, în cadrul dipticelor, pomenim pe cei vii, între care un loc special îl are episcopul. Dintre cei vii pomenim „pe toți episcopii ortodocși, care drept (corect, ortodox *n.n.*) învață cuvântul adevărului, toată preoțimea, cea întru Hristos diaconime și tot cinul preoțesc și monahicesc”, iar Jertfa este adusă „pentru sfânta sobornicească și apostolească

³¹ Cu referire la această problemă menționăm două studii de referință: Pr. Prof. Liviu Stan, „Importanța canonic-juridică a Sinodului al IV-lea Ecumenic”, în *Ortodoxia*, IV (1951), nr. 2-3, pp. 441-458; Robert F. Taft, S.J., *A History of Liturgy of St. John Chrysostom*, vol. IV, *The Diptychs*, col. *Orientalia Christiana Analecta*, 238, Pontificium Institutum Studiorum Orientalium, Roma, 1991, 214 p., în limba română: Robert F. Taft, S.J., *O istorie a Liturghiei Sfântului Ioan Gură de Aur, Dipticele, IV*, traducere de Cezar Login, Editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2008, 182p.

³² Pr. Prof. Dr. Ene Braniște, *op. cit.*, pp. 147-148.

³³ Robert F. Taft, S.J., *op. cit.*, pp. 173-177.

³⁴ *Liturghier*, pp. 177-179.

Biserică, pentru cei ce în curăție și în viață cinstită viețuiesc...³⁵ și pentru tot poporul binecredincios. Când pomenim pe ierarhul locului, deși efonisul „Întâi pomenește (sau în mod special pomenește, *n.n.*), Doamne, pe N. (Arhi-) Episcopul...” face parte din rugăciunea dipticelor, rostite aproape în întregime în taină, pe acesta îl rostim cu voce tare și întreaga comunitate, preoți și mireni, se roagă ca ierarhul să fie dăruit sfintelor Biserici „în pace, întreg, cinstit, sănătos, îndelungat în zile, drept (corect, ortodox *n.n.*), învățând cuvântul adevărului”³⁶.

În anaforaua Sfântului Vasile cel Mare pomenirile sunt mult diversificate. Sunt pomeniți cei din dregătorii, călătorii, suferinzii, cei plini de virtuți și cei răi, cei ce iubesc pe semenii lor și cei ce-i urăsc, credincioșii de toate vârstele, fiecare cu trebuințele și casa lui etc.³⁷. Și pentru că memoria liturgică a Bisericii vrea să-i cuprindă și pe cei pe care nu i-am pomenit, participanții la Sfânta Liturghie adaugă, zicând: „Pe toți și pe toate”. Mai mult, ne rugăm și pentru cei care prin mărturia lor „subminează unitatea comunității creștine prin schismă ori erezie”³⁸: „... pe cei rătăciți îi întoarce și-i unește cu sfânta Ta sobornicească și apostolească Biserică... Fă să înceteze dezbinarea Bisericilor, ...răzvrătirile eresurilor strică-le degrab cu puterea Sfântul Tău Duh...”³⁹. „Rugăciunea dipticelor (cu viziunea ei atotcuprinzătoare, *n.n.*) ne aduce într-un chip impresionant de viu, în planul luminos al conștiinței, toate părțile componente ale comunității bisericesti, în dimensiunile universalității ei crono-spațiale”⁴⁰. De aceea, pe bună dreptate, a fost numită „*rugăciunea ecleziologică* a Liturghiei”⁴¹.

Vom reveni, însă, la pomenirea ierarhului. Pomenirea lui ca o încheiere a pomenirii sfinților, a celor adormiți întru dreapta credință, a tuturor episcopilor ortodocși, care învață drept cuvântul adevărului, exprimă faptul că el, episcopul locului, este în comuniune de credință cu toți aceia care au mărturisit și mărturisesc dreapta credință, este unul dintre ei. Sectarul se autoizolează de întreg și se însingurează. Cel ce învață, propovăduiește și apără dreapta credință, se deschide spre comuniunea cu cei de același fel și se integrează întregului. Prin pomenirea episcopului, ca cel dintâi dintr-o comunitate și garantul dreptei credințe într-o comunitate,

³⁵ *Ibidem*, p. 179.

³⁶ *Ibidem*, p. 180.

³⁷ *Ibidem*, pp. 258-259.

³⁸ Pr. Prof. Dr. Petre Vintilescu, *Liturghierul explicat...*, p. 282.

³⁹ *Liturghier*, p. 258.

⁴⁰ Pr. Prof. Dr. Petre Vintilescu, *Liturghierul explicat ...*, pp. 281-282.

⁴¹ *Ibidem*, p. 282.

însăși comunitatea este încorporată întregului constituit din cei care au adormit în dreapta credință și din cei care învață drept cuvântul adevărului.

Mai departe, trebuie să spunem că pomenirea ierarhului la finalul anaforalei liturgice, după sfințirea Darurilor, este o pecetluire a actului sfânt care s-a săvârșit, o *validare* a Tainei săvârșite. Arată că, deși absent fizic, el a prezidat adunarea euharistică, așa cum o făcea în Biserica primară, și, ca garant al cuvântului adevărului, confirmă faptul că Euharistia este în acord cu dogma și confirmă dogma. De altfel, acest exemplu nu este singurul care exprimă adevărul că episcopul este cel care prezidează adunarea euharistică. În sprijinul acestuia vin toate celelalte pomeniri ale ierarhului, începând încă de la Proskomidie. Mai mult, preotul este dator să pomenească și pe ierarhul care l-a hirotonit pentru a arăta că nu numai prin ascultarea față de ierarhul locului, ci și prin actul hirotoniei el se află în comuniune de credință cu toți episcopii care învață drept cuvântul adevărului și cu întreaga preoțime și cea întru Hristos diaconie. Preotul hirotonit de un episcop eretic, după disciplina canonică, nu era acceptat în comuniunea euharistică⁴².

Un alt argument îl constituie închinarea preotului la scaunul cel de sus înainte de Apostol și Evanghelie. Aceasta arată că el, episcopul, prezidează și propovăduirea cuvântului prin omilia care urmează lecturilor biblice. De altfel, dreptul de a învăța în biserică aparține episcopului, fapt pentru care este hirotonit, la Sfânta Liturghie, înainte de lecturile biblice⁴³, preotul învățând poporul doar prin delegație. Expresii ale acestei realități sunt *Pastoralele* trimise clerului și credincioșilor la Crăciun, sărbătoare care marchează începutul mântuirii noastre, și la Paști, când prăznuim plinirea mântuirii noastre. O dată pe an, la Duminica Ortodoxiei (prima din Postul Mare), când sărbătorim dreapta credință, *Pastorală* nu mai este adresată de ierarhul locului, ci de Sfântul Sinod, ierarhul locului fiind semnatar al *Pastoralei* împreună cu ceilalți membri ai Sinodului, arătând prin aceasta că el, în calitatea sa de propovăduitor al credinței și de oficiant al Euharistiei în eparhia sa, este în comuniunea de credință și euharistică cu una, sfântă, sobornicească și apostolică Biserică și cu toți episcopii ortodocși care învață drept cuvântul adevărului. Disciplina canonică vine

⁴² Can. 45 apostolic: „Episcopul sau preotul sau diaconul, dacă numai s-a rugat împreună cu ereticii, să se afurisească; iar dacă le-a permis acestora să săvârșească ceva ca clericii (să săvârșească cele sfinte), să se caterisească”, iar can. 46 apostolic adaugă: „Poruncim să se caterisească episcopul sau preotul care au primit (ca valid) botezul ori jertfa (euharistia) ereticilor...” – Arhidiacon Prof. Dr. Ioan N. Floca, *Canoanele Bisericii Ortodoxe. Note și comentarii*, București, 1991, p. 31.

⁴³ Pr. Prof. Dr. Ene Braniște, *op. cit.*, pp. 343-344.

și ea să confirme acest adevăr atunci când cere ca hirotonia unui episcop să fie săvârșită de 2-3 episcopi⁴⁴.

Ultimul argument, care susține faptul că episcopul este cel care prezidează propovăduirea cuvântului și săvârșirea euharistiei, este Antimisul care exprimă faptul că preotul este în ascultare față de episcop și că se află în comuniune de credință cu el. Deci, pe lângă semnificația sa liturgică, Antimisul mai are încă două semnificații esențiale: una administrativ-disciplinară și alta canonic-dogmatică. Atunci când preotul iese de sub ascultare sau din comuniunea de credință, ierarhul îi retrage Antimisul. Disciplina canonică prevede doar două motive pentru care preotului îi este îngăduit să iasă de sub ascultarea episcopului: erezia și nedreptatea. „Dacă vreun preot, desconsiderând pe propriul său episcop, ar face adunare osebită (separată) și ar pune (așeza) alt altar, nevădindu-l cu nimic vrednic de osândă pe episcopul său în *privința dreptei credințe și a dreptății*, să se caterisească acela ca iubitor de stăpânire, căci este un tiran (uzurpator)...”⁴⁵.

Privită prin prisma celor de mai sus, pomenirea episcopului la Sfânta Liturghie nu este un „*moft slugarnic*”, nici împlinirea mecanică a unei prescripții tipiconale, nici act de supunere oarbă, inconștientă și iresponsabilă față de o autoritate superioară, nici împlinire formală a unei norme administrative, ci un *act de credință*, cu profunde implicații ecleziologice și doctrinare, pe care Liturghia îl reflectă în toată plinătatea și complexitatea sa. Nepomenirea ierarhului la Sfânta Liturghie, dintr-o pornire sectară, care apare sau poate să apară în unele parohii sau mănăstiri, pune în pericol validitatea Euharistiei și a celorlalte Taine săvârșite în acele locuri (comunități) și mântuirea celor care săvârșesc și a celor care primesc Tainele respective. O Liturghie la care preotul, dintr-un duh sectar, nu-și pomenește episcopul, ieșind astfel din comuniunea de credință cu el, este o *Liturghie decapitată*.

În cele din urmă, adăugăm și faptul că pomenirea ierarhului la Sfânta Liturghie este un ajutor sau un suport spiritual venit din partea comunității rugătoare care să-l ajute în slujirea sa, mai cu seamă în slujirea sa de învățător și de săvârșitor al celor sfinte. La hirotonia episcopului, cercetarea sau cercarea candidatului se face de către episcopi dar în fața comunității⁴⁶. Fiind de față și episcopii și poporul, el făgăduiește că în toată slujirea lui va învăța pe cei încredințați lui așa cum mărturisește la hirotonie și nu altfel. Dacă va învăța altfel sau nu va stărui în învățatură, el este pasibil de caterisire⁴⁷. Prezența poporului arată care este ținta învățaturii propovăduită de către

⁴⁴ Can. 1 apostolic – Arhidiacon Prof. Dr. Ioan N. Floca, *op. cit.*, p. 7.

⁴⁵ Can. 31 apostolic – *Ibidem*, p. 23.

⁴⁶ *Arhieraticon*, EIBMBOR, București, 1993, p. 83 ș.u.

⁴⁷ Can. 51 apostolic – Arhidiacon Prof. Dr. Ioan N. Floca, *op. cit.*, p. 36.

episcop, care sunt adresanții acestei învățături, pe de o parte, și că el, poporul credincios, își asumă datoria de a asculta dreapta credință, de a se face împlinitorul ei în viața de zi cu zi și de a rămâne în credință, pe de altă parte. La Botez, când candidatul afirmă că se unește cu Hristos și apoi rostește Crezul, arată că își asumă liber toate aceste datorii.

Prin actul hirotoniei, episcopul nu se izolează de comunitate, ci rămâne în interiorul ei, iar comunitatea îl susține și-l întărește prin pomenirile în rugăciune, susținând, de fapt, în felul acesta, slujirea episcopului în Biserică. Această coresponsabilizare față de credință și față de rugăciunea care exprimă credința, această comuniune în iubire și în rugăciune culminează cu doxologia adusă Sfintei Treimi, cu o singură gură și o singură inimă, doxologie care încheie anaforaua liturgică: „Și ne dă nouă cu o gură și o inimă a slăvi și a cânta preacinstitul și de mare cuviință numele Tău, al tatălui și al Fiului și al Sfântului Duh, acum și în pururea și în vecii vecilor”.

V. Concluzii

Într-una din lucrările sale în care face o evaluare a reformei liturgice realizată de Conciliul II Vatican, Cardinalul Joseph Ratzinger spune că „intervenția autorității bisericești în evoluția cultului divin dăunează Liturghiei tot atât de mult ca și opiniile personale pentru interpretarea Sfintei Scripturi” și adaugă spunând că evoluția Liturghiei este un proces firesc, la fel de firesc precum creșterea unei plante din sămânța așezată în pământ⁴⁸. Această creștere firească a fost înțeleasă în tradiția răsăriteană ca împreună creștere a dogmei și rugăciunii Bisericii, într-o condiționare reciprocă și ca rodire ale Duhului Sfânt. Liturghia Sfântului Ioan Gură de Aur reflectă cu prisosință acest proces.

Relația profundă dintre doctrină și cult ne ajută să evităm două pericole: transformarea dogmei într-un exercițiu intelectualist, lipsit de viață, clădit pe un narcisism intelectual și transformarea rugăciunii liturgice într-un folclor religios simplist, lipsit de consistență și profunzime. Păstrarea împreună a celor două este definitorie pentru Liturghia ortodoxă. De aceea, la întrebarea care este credința tradiției răsăritene și cum se manifestă ea, putem răspunde: privește-i și ascultă-i rugăciunea. Iar la întrebarea cum este rugăciunea în tradiția ortodoxă și care este conținutul ei, putem răspunde: ascultă-i Crezul.

⁴⁸ Joseph Cardinal Ratzinger, *op. cit.*, pp. 164-169.